

Олександр Удод (Київ)

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ

Серед численних проблем, які стали хвилювати населення нашої країни, значної актуальності набула специфічна форма суспільної свідомості і поведінки людей, що охоплює знання, розуміння і ставлення людей до історичного минулого і його можливого відображення у майбутньому. Грунтовне вивчення істориками цього феномену дозволило сформуванню уявлення про історичну свідомість, про історичну пам'ять, які виявилися досить суттєвими характеристиками способу життя людей і які багато в чому визначають їх настрої і наміри, опосередковано суттєво впливають на характер і методи розв'язання суспільних проблем. Українське суспільство періоду незалежності (1991–2009 рр.) стало «історичним», хворим на історію, болісно реагуючим на будь-які проблеми, що пов'язані з його минулим.

Характеризуючи стан історичної пам'яті українського народу, необхідно констатувати наявність чітко окресленої сукупності ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, що відображають сприйняття і оцінку минулого в усій його різноманітності, що характерне як для українського суспільства в цілому, так і для різних соціально-демографічних, соціально-професійних, етносоціальних груп, окремих людей і, що дуже небезпечно для Української держави, регіональних утворень. Історична свідомість громадян України є дивовижним поєднанням деяких наукових і повсякденних (побутових), мас-медійних уявлень про історію в цілому, історію України, історію свого етносу, а також історію свого міста, села, а інколи і сім'ї. Історична свідомість охоплює і важливі, і випадкові події, вбирає в себе як систематизовану інформацію, в основному через систему освіти (загальної середньої і вищої), так і неупорядковану (через засоби масової інформації, публікації, художню літературу, кіномистецтво).

Важливе значення має особиста історична пам'ять. Суспільство пам'ятає національних героїв, геніїв, талантів та їх діяльність, а відомості про мільйони людей зберігаються в пам'яті тільки близьких, рідних, друзів. На жаль, більшість українських громадян мають дуже приблизне уявлення про своє генеалогічне дерево, часто не далі третього покоління, тобто свого діда. Недостатньо пропагуються можливості архівних документів, метричних книг, записів відділів РАГС для відновлення генеалогії родів. Не сформувалася культура вшанування

місць поховання. Кладовища перебувають у жалюгідному стані, місцеві органи влади не здатні розв'язувати проблеми меморіального характеру, слабким є вплив громадськості на впорядкування «місць пам'яті». В результаті особистий зріз історичної свідомості залишається слабо розвиненим, а це, в свою чергу, підриває основи більш високих почуттів – патріотизму, гордості за свою країну, готовності захищати і відстоювати її інтереси.

Історична пам'ять забезпечує збереження індивідуального і колективного досвіду міжлюдських взаємин, формує уявлення про історію та місце людини, народу в ній. Історична пам'ять є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає й історичної пам'яті (найпростіший і найзрозуміліший приклад її залежності від оточення – це турецькі яничари, відірвані від свого середовища й виховані на цілком нових для них традиціях). Таким чином, історична пам'ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою.

Україна з кінця 80-х рр. ХХ ст. пережила бурхливий сплеск історичної самосвідомості, певний бум історичного публікаторства, відродження національної пам'яті, що отримало за деякими оцінками ознаки «націоналізації історії». Історична пам'ять в Україні перетворилася в поле змагань за ідентичність. Хоч досвід нашої країни в цьому сенсі не є унікальним. Проблема історичної пам'яті досліджували ще у ХІХ ст., яке називають століттям історії, або століттям націй. Увага до проблем історії, що спостерігається сьогодні в українському суспільстві, є свідченням повернення (наближення) вітчизняного соціуму до європейських цінностей, формування сучасної культури історичного мислення, яке базується на принципах толерантності, протидії ксенофобії, терпимості, полікультурності.

На формування історичної пам'яті значним чином впливає історична наука/історіографія. В період формування націй, їх відродження історіографія відіграє провідну роль, формує національну свідомість, відсікаючи неетнічні взірці минулого. Історична пам'ять є продуктом попередніх станів суспільної свідомості, до формування яких однаково причетні й особистий досвід та соціальна практика людей, і історична наука, яка формує доступну їй візію минулого, створюючи, тим самим, історичну картину і культурний контекст епохи. Закріплені у суспільній свідомості попередні стани та візії, у нових історичних умовах неодмінно перетворюються на міфи, на стійкі стереотипи, які вже повністю, або частково не відповідають новій реальності. Чим швидше змінюється картина світу, тим швидше попередньо здобуті знання стають міфами та стереотипами. Історична наука значно швидше

долає такі стійкі свідомісні структури, натомість історична пам'ять зберігає значно більшу інерційність мислення. Здобуті й усталені у свідомості окремих особистостей знання і досвід, як правило, складно піддаються переосмисленню.

Одним із характерних прикладів розбіжностей між історичною пам'яттю та історіографією є сприйняття українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни і ставлення до нього населення сучасної України. Діяльність ОУН і УПА під час війни у сучасній історичній пам'яті і свідомості різних соціальних та етнічних спільнот сприймалося по-різному (в західноукраїнського населення зберігається позитивно ідеалізований образ їх ролі в історії України, натомість в східних регіонах – негативний, як «бандерівців», «буржуазних націоналістів», «колаборантів»). Прикладів різного ставлення до історичних подій можна наводити до нескінченності щодо кожної країни і народу (постать гетьмана України І. Мазепи, Полтавська і Конотопська битви, україно-польський конфлікт на Волині і в Галичині у 1943–1944 рр., історія приєднання Криму до України та ін.); усі вони засвідчують відмінності історичної пам'яті, часом різні і протилежні, у спільнот з різним історичним досвідом.

Україна періодично переживає гучні конфлікти, пов'язані з амбівалентністю історичної пам'яті суспільства. Це і війна пам'ятників (спорудження монументу Катерині II в Одесі і невдалі спроби поставити пам'ятник І. Мазепі у Полтаві, руйнування і пошкодження пам'ятника В. Леніну та більшовицьким вождям), топонімів (перейменування міст, вулиць, присвоєння імен навчальним закладам), календарів (так звані «червоні» дні календаря і реальні дати українського історичного календаря).

Історична пам'ять спільноти ґрунтується на «місцях пам'яті» і «героях», з якими ця спільнота себе ідентифікує. При цьому відбувається неунікнена ідеалізація і міфологізація перших і других. Причиною і підставою міфологізації є прагнення соціальної спільноти/групи легітимізувати свою присутність, свою ідентичність, виокремити і протиставити себе іншим спільнотам – етнічним, соціальним, культурним, релігійним, тощо. Історична пам'ять у таких випадках служить ідейним засобом легітимізації.

Історична наука покликана виконувати функцію «онаучнення» (сцієнтифікації) історичної пам'яті.

У формуванні історичної пам'яті має зростати роль історії і роль власне історії України/українського народу. М.П. Драгоманов у 1873 р. писав: «Українська нація ще не виступила з Росії і сама себе ще не знає, їй потрібна ще наукова і літературна праця, щоб пізнати саму себе». За

останні 136 років мало що змінилося у цьому відношенні, хоч, здавалося б, після 1991 р. повинні були відбутися суттєві зрушення. Вплив суспільства, держави, соціального замовлення на історичну науку і освіту є, спостерігається, а зворотного – впливу історіографії на громадянське суспільство – ще суттєво не відчувається. Значна частина населення України, на відміну від європейських народів, ще національно не усвідомлена. Ця частина населення має одержати правдиву інформацію про нашу історію. У свідомості населення України необхідно утвердити тисячолітні традиції української державності. Тоді не будуть сприйматися заяви сусідів про те, що Україна взагалі не держава і ніколи не мала державотворчого досвіду. Найбільше на свідомість українського народу впливають історичні події, пов'язані з національно-визвольною боротьбою. Особливий статус має історія українського/запорозького козацтва. Проти значення його героїчної боротьби ніхто не виступає ні в Луганську, ні в Криму, ні в Запоріжжі, ні у Львові, ні на Поліссі. Тому що це той феномен, який притаманний для почуттів всього українського народу. На відміну від проблеми ОУН-УПА, яка розділяє штучно Схід та Захід, чи проблеми співвіднесення понять «Велика Вітчизняна війна» та «Друга світова війна», яка протиставляє покоління, вікові групи населення України. Поширення козацької ідеї може вивести сучасне українське суспільство на правдивий шлях.

Складовою частиною процесу утвердження національної свідомості має бути висвітлення ролі української церкви, яка працювала на відродження українства. Такі постаті як Василь Липківський, Андрій Шептицький, Йосип Сліпий, Іван Огієнко повинні зайняти своє вагоме місце в українській історії.

Сучасна Україна як модерна держава-нація долає складний шлях «привласнення» свого минулого, відтворення українського історичного канону. Ця складна за своєю внутрішньою сутністю трансформація великою мірою є процесом деконструкції системи імперсько-радянських міфів, закорінених у пам'яті українців. У спільну свідомість більшості громадян України інтегроване імперсько-радянське трактування національної історії. Демонтаж цих міфів, заміщення їх національними образами минулого має артикулюватися як пріоритетне завдання державної/офіційної політики пам'яті та ідентичності.

Присутність у культурно-комунікативному просторі України фактору зовнішнього впливу створює конкуруючий, по відношенню до національного, історичний контрдікурс, веде до консервації в історичній пам'яті громадян України імперсько-радянських рудиментів, в тому числі,

великого масиву стереотипів щодо так званих «східнослов'янської єдності», «києво-руської спадщини», «історичної концепції возз'єднання».

Теперішня негативна реакція російського керівництва (листи і заяви Медведєва) та громадськості (провладних політичних партій, офіційних істориків) на прагнення України до конструювання власного історичного наративу, не в останню чергу, є рефлексією, спричиненою міфом культурно-історичної та державно-політичної єдності українського та російського народів і є впливом неготовності визнати історичну окремішність української нації.

Українській державі та суспільству потрібна комплексна система заходів, спрямованих на індоктринацію україноцентричної візії ключових сюжетів прадавньої та ранньомодерної історії України, на «привласнення» сучасними українцями Київської спадщини, на формування консолідованого погляду на українську націю як на результат загальноєвропейського процесу. На противагу імперсько-радянського міфу східнослов'янської єдності, у колективній пам'яті українських громадян мають утверджуватися історичні україноцентричні образи національної історії, а саме: Україна має свою неповторну історію.

Інколи ще лунають заклики від «народних мас» писати історію «так як воно було». У цьому проглядається наївне уявлення про те, що і люди, і середовища здатні однаково дивитися і бачити як сучасні, так і минулі події. Здебільшого загал не може і не хоче зрозуміти тривіальної істини: бачення одних і тих же подій, наприклад битв Другої світової війни з боку німецького і радянського солдата не може і не повинно бути подібним, воно завжди буде протилежним. Так само нездійсненною, з наукової точки зору, є ідея створення так званого «спільного підручника» з історії разом з Російською Федерацією. Поняття «спільна історія» є ненауковим, більш коректним є поняття «спільного проживання» на одній території, в межах однієї імперії та ін. Історія передбачає осмислення минулого, а цей процес залежить від менталітету, національної та історичної психології. Кожен народ, нація, етнос формує своє уявлення про минуле.

Зв'язок історичної пам'яті та історичної свідомості показують соціологічні дослідження стану суспільної свідомості та самоідентифікації сучасного населення України, яке має за собою тривалі періоди проживання в різних державах, вплив політичної пропаганди та історичних візій, відмінних від національної. За таких обставин люди ідентифікують себе з тією громадянською позицією, яка відкладена у їхньому особистому і груповому досвіді.

Соціально-громадянська ідентифікація населення України (%):

1. «громадяни України» (громадянська ідентифікація) – 41,0
2. «регіоналісти» (регіональна ідентифікація) – 37,5
3. «ностальгісти» (ідентифікація з СРСР) – 12,7
4. «космополіти» (європейська ідентифікація) – 3,4
5. «націоналісти» (етнічна ідентифікація) – 3,0
6. інші – 2,4¹.

Ідентифікація різних соціальних груп населення України зберігає історичну пам'ять про минулі етапи суспільної свідомості, а також нові орієнтири ідентифікації, які склалися в останні роки.

Про «сум'яття» в історичній пам'яті населення України свідчить також опитування щодо найбільш позитивних особистостей в історії України. Найвищий рейтинг має Б. Хмельницький (83 %), далі – Петро І (66 %), М. Грушевський (60 %), Л. Брежнев (60 %), В. Чорновіл (50 %), В. Ленін (40 %), І. Мазепа (40 %). Негативну реакцію викликали особи Й. Сталіна (46 %), М. Горбачова (31,2 %), С. Бандери (28,1 %)².

Матеріали одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр.» (упорядкував Віктор Сусак) дають такі висновки з окремих проблем ролі історичних знань про найважливіші події української історії. На питання «Якою мірою, на Вашу думку, кожна з наступних подій є важливою для розуміння історії України: дуже важлива, певною мірою важлива, зовсім не важлива» в регіонах в різні роки відповіли так³:

1. Київська Русь							
		Львів (%)			Донецьк (%)		
		1994	1999	2004	1994	1999	2004
		4	9	4	4	9	4
1.	Дуже важлива	72,7	79,8	83,6	77,2	75,5	80,6
2.	Певною мірою важлива	25,7	19,6	15,3	20,9	22,6	19,2
3.	Зовсім не важлива	1,6	0,5	1,1	1,9	1,9	0,3
4.	Середній бал	1,29	1,21	1,17	1,25	1,26	1,20
2. Козацтво							
1.	Дуже важлива	74,1	83,5	80,9	45,9	53,4	66,9
2.	Певною мірою важлива	22,8	16,0	18,3	46,2	39,0	30,4
3.	Зовсім не важлива	3,1	0,5	0,8	7,8	7,7	2,8
4.	Середній бал	1,29	1,17	1,20	1,62	1,54	1,36
3. Повстання Мазепи проти Петра І							

1.	Дуже важлива	–	68,3	63,3	–	28,1	36,7
2.	Певною мірою важлива	–	28,5	31,9	–	44,9	47,7
3.	Зовсім не важлива	–	3,2	4,8	–	27,0	15,6
4.	Середній бал	–	1,35	1,42	–	1,99	1,79
4. Переяславський договір між Україною і Росією 1654 р.							
1.	Дуже важлива	33,4	45,0	54,5	77,7	68,3	70,5
2.	Певною мірою важлива	51,3	39,7	31,6	20,7	29,0	24,0
3.	Зовсім не важлива	15,3	15,3	14,0	1,6	2,6	5,5
4.	Середній бал	1,82	1,70	1,59	1,24	1,34	1,35

Історична пам'ять українського народу є підсумком не тільки особистого досвіду і соціального середовища, в якому перебуває людина, а більш широкого соціально-культурного оточення, суспільна свідомість якого відбиває поширені політичні, ідеологічні, соціальні, правові та інші ідеї. Природним є прагнення держави впливати на історичну пам'ять. Особливо це характерне для українського суспільства, яке є постгеноцидним, постколоніальним, посттоталітарним. В Україні окреслюються контури певної політики пам'яті. Вона формується державними органами, політичними партіями, громадськими організаціями і характеризується вкрай суперечливими підходами до одних і тих подій. Важливу роль у творенні політики пам'яті почав відігравати Український інститут національної пам'яті, утворений в 2006 р. З участю науковців об'єктивні сторінки історії Голодомору 1932–1933 рр., політичні репресії 30–50-х рр. ХХ ст., рух Опору стали органічною складовою сучасної історичної свідомості. Сформувалася своєрідна реабілітаційна складова історичної пам'яті українського народу.

Аналіз сучасного стану історичної пам'яті та культури історичного мислення спонукає до окреслення стратегічних і тактичних орієнтирів та шляхів подальшого просування українського суспільства до ствердження європейських цінностей у галузі історичної свідомості.

Українська держава і суспільство мають зосередити свою увагу на наступному:

– потребує вироблення система розповсюдження і пропаганди наукових історичних знань як основи формування сучасної історичної пам'яті; необхідно позбавитися як старих, радянських міфів і стереотипів, так і новітніх, створених на «соціальне замовлення» політичної кон'юнктури; історична наука має бути деполітизованою;

– необхідно реалізувати цілий ряд теоретичних, фундаментальних досліджень в галузі історичної науки («Історія українського народу», «Історія історичної науки в Україні» та ін.); відновити діяльність Академії історичних наук;

– є необхідність утворення академічного інституту всесвітньої/загальної історії, що сприятиме утвердженню української історичної науки у Європі та світі і виробленню україноцентричного погляду на проблеми світової історії;

– особливим предметом уваги держави має бути історична освіта та підручникотворення в галузі історії; підручник з історії України має стати таким само атрибутом держави як її гімн, прапор та герб;

– мають бути врегульовані всі спірні питання історичного минулого з країнами-сусідами; необхідно сприяти утворенню і діяльності двосторонніх академічних комісій істориків (за зразком українсько-польської, яка плідно працює останні 15 років); Україна як член Ради Європи має активізувати свою діяльність у історичних проектах Директорату РЄ, пропагувати європейські цінності у галузі історичної науки та освіти;

– заслуговує державної підтримки краєзнавчий рух та реалізація новітнього проекту «Історія міст і сіл України»;

– в основі політики пам'яті має бути український історичний календар, загальновизнані історичні події та особи, місця пам'яті як всеукраїнського масштабу, так і місцевої історії; має бути вироблена політика протидії регіональному сепаратизму, містечковому псевдопатріотизму.

¹ Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженні національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 40.

² Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Contraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. Микола Крикун. – Львів, 2006–2007. – С. 859.

³ Україна Модерна / Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – К., 2007. – С. 332-333.